

प्रास्ताविक

महाराष्ट्राची राजभाषा मराठी हिच्या अभिवृद्धीसाठी शासनाने आरंभिलेल्या प्रयत्नांपैकी एका महत्त्वाच्या उपक्रमाची फलश्रुती म्हणून हा 'शासन व्यवहार कोशा' जनतेच्या व विशेषतः सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या हाती सोपवताना मला आनंद होत आहे. लोकशाहीत लोकांची भाषा हीच राज्यकारभाराची भाषा असली पाहिजे, ही जाणीव ठेवून १९६४ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने मराठीला राजभाषेचा कायदेशीर दर्जा प्राप्त करून दिला आणि १९६६ च्या महाराष्ट्र दिनापासून सर्व सरकारी कामकाजासाठी तिचा वापर करण्यास सुरुवात केली. मराठीच्या या राज्यात मराठी भाषेचा सर्व अंगांनी विकास घडवून आणण्याचे कार्य जनतेइतकेच सरकारचेही ठरते, हे निर्विवाद. त्यातही शासनव्यवहाराची भाषा म्हणून तिची वाढ करण्याची जबाबदारी सर्वार्थाने शासनानेच पत्करावयाची आहे. या दृष्टीने गेल्या सहासात वर्षांपासून सरकार शक्य ते सर्व प्रयत्न करित असून प्रशासनाच्या क्षेत्रात मराठी निश्चितपणे प्रगतिपथावर आहे. प्रस्तुत 'शासन व्यवहार कोशा' च्या प्रकाशनाद्वारे या विकासाच्या वाटचालीतील एक महत्त्वाचा टप्पा गाठण्यात आला आहे.

मराठीला आपली राजभाषेची जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडता यावी, शासनव्यवहाराचे ती सर्वतोपरी कार्यक्षम असे माध्यम ठरावी व प्रशासनाच्या क्षेत्रातील हे परिवर्तन मुक्ततेने घडून यावे यांसाठी योजनाबद्ध कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक होते. या परिवर्तनातील पहिली अडचण मराठीतील प्रशासनिक शब्दसंग्रहाच्या तोकडेपणाची होती. आजचा प्रगत व समग्र लोकजीवनाशी समकक्ष असा प्रशासनव्यवहार पेलता येईल एवढे सामर्थ्य मराठी भाषेला मिळवून देणे ही पहिली गरज होती. मराठीच्या सध्याच्या शब्दभांडारात सहस्रावधी पारिभाषिक व इतरही शब्दांची भर टाकणे जरूर होते. या दृष्टीनेच मराठीच्या विकासाच्या योजनेत कोशनिर्मितीस अग्रक्रम देण्यात आला. केंद्र सरकारने शास्त्रीय, तांत्रिक व प्रशासनिक परिभाषेच्या विकासासाठी व विधिविषयातील प्रमाणित परिभाषा ठरवण्यासाठी वेगवेगळे आयोग नेमून संघभाषा हिंदीच्या विकासाचे काम त्या आयोगांवर सोपवले होते. यासारखीच कार्यव्याप्ती ठरवून शासनाने मराठीच्या विकासासाठी मराठीतील प्रथितयज्ञ भाषातज्ञांचा व विधिज्ञांचा समावेश असलेले भाषा सहाय्यार

मंडळ फेब्रुवारी १९६१ मध्ये स्थापन केले. मंडळाने करावयाच्या या कोशानिर्मितीच्या कामाची आखणी अशा तऱ्हेने करण्यात आली की, प्रत्येक टप्प्याला शासनाच्या संकल्पित माध्यमपरिवर्तनाच्या दृष्टीने एकेक पाऊल पुढे पडावे. सरकारी कार्यालयांच्या व अधिकारपदांच्या इंग्रजी संज्ञांचे मराठी पर्याय देणारा 'पदनाम कोश' प्रथम प्रकाशित करण्यात आला. शासनाने ही मराठी नावे लगेच प्रचारात आणली व मराठीकरणाचा श्रीगणेशा केला. रोजच्या कार्यालयीन कामकाजात वापरण्यात येणाऱ्या इंग्रजी वाक्य-योगांच्या मराठी रूपांचा 'प्रशासनिक वाक्यप्रयोग' हा दुसरा कोश नंतर तयार करण्यात आला व त्याच्या साहाय्याने किरकोळ स्वरूपाचे कार्यालयीन कामकाज मराठीतून करण्यात येऊ लागले. मराठीतून टीपा व मसुदे कसे लिहावे याचे दिग्दर्शन करण्यासाठी 'प्रशासनिक लेखन' ही मार्गदर्शिका प्रसिद्ध झाली. या पुस्तकांच्या प्रकाशनाने प्रशासनोपयोगी अशी मराठी परिभाषा बऱ्याच मोठ्या संख्येने उपलब्ध झाली. असे असले तरी नेमस्त प्रमाणावर सर्व प्रकारच्या प्रशासकीय कामांची गरज भागवू शकेल असा पर्याप्त शब्दसंग्रह हाताशी नव्हता. तो असल्याखेरीज शासनाच्या दैनंदिन कामात मराठीचा वापर करणे कठीण झाले असते. असा पर्यायसंग्रह तयार करण्याचे काम उपरिनिर्दिष्ट प्रकाशनांच्या जोडीला भाषा सहाय्यार मंडळ करीतच होते. सुमारे तीस हजार शब्दसंख्या असलेला हा 'शासन व्यवहार कोश' हाती पदल्यानंतर सामान्यपणे सर्व प्रकारचे प्रशासनिक व्यवहार शासनाच्या आदेशाप्रमाणे मराठीतून पार पाडणे आता शक्य व्हावे. मराठीकरणाच्या मार्गातील महत्त्वाची अडचण दूर करणारा हा कोश म्हणूनच मराठीच्या प्रशासनिक स्वरूपातील विकासाचा एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणावा लागेल.

मराठीच्या प्रशासनिक धडणीचे व राजभाषा म्हणून तिच्या विकासाचे भाषा सहाय्यार मंडळावर सोपवलेले हे काम अतिशय जबाबदारीचे व जिकिरीचे होते. विद्वत्ता व भाषाप्रभुत्व यांच्या जोडीला कल्पकता व दूरदृष्टी या गोष्टींचीही या कामी तेवढीच आवश्यकता होती. आजच्याच नव्हे, तर आगामी काळातील मराठीच्या नानाविध क्षेत्रांतील संचाराचा पछा ओळखून मोठी झेप घेण्याची तयारी हवी होती. परंपरानिष्ठ आग्रहीपणाचे तट मोडून या भाषाजान्हवीचे पात्र रुंदावण्याचा व तिच्या वेगवान प्रवाहाला वाट मोकळी करून देण्याचा प्रयत्नवाद येथे अपेक्षित होता. मराठी आजही पुढारलेली भाषा आहे. राजभाषा म्हणून तिला एक पूर्वपरंपराही आहे. पण आजचा बदललेला काळ आणि प्रगतीचा वेग लक्षात घेतला तर मराठीला आपल्या चाकोरीतून बाहेर प्रशस्त राजमार्गावर येण्यावाचून गत्यंतर नाही. आधुनिक व अनेकमुखी प्रशासनव्यवहाराच्या गरजा वेगळ्या आहेत, परंपरा नव्या आहेत. भाषेबाबतचा ठरीब नि एकसाची दृष्टिकोन स्वीकारून आज भागणार नाही. इंग्रजी राज्यव्यवस्थेबरोबर इंग्रजी भाषेचा वारसाही आमच्याकडे

तीन

आला आहे. प्रशासनिक भाषेची एक शैली व शब्दार्थाच्या निरनिराळ्या छटा या भाषेने आम्हाला दिल्या आहेत. याबरोबरच लोकशाहीतील कल्याणकारी राज्यव्यवस्थाही आम्हाला नवीन आहे. भूतकाळातील राज्यपद्धती अस्तित्वात असती तर त्यावेळच्या अनेक कल्पना व त्या यथातथ्यपणे व्यक्तवणारे शब्द मराठीत आम्हाला मिळू शकले असते. कल्याणकारी राज्याचे ध्येय समोर असल्यामुळे शासनाच्या कक्षा आज समग्र जीवनाला स्पर्श करित आहेत. आजच्या जीवनातील विकासाची गती इतकी प्रचंड आहे की, तिच्याबरोबर पुढारलेल्या देशांतील भाषांनाही आपला वेग सांभाळणे कठीण होते. अशा परिस्थितीत ज्या भाषेच्या विकासाला अनेक वर्षेपर्यंत वाव मिळाला नाही, किंबहुना लोकव्यवहाराच्या अनेक क्षेत्रांत जिला मज्जाव होता, तिला या वेगाशी सामना द्यावयाचा म्हणजे शब्दनिर्मितीसाठी प्रचंड धडपड करणे अनिवार्य ठरते. त्यासाठी ठराविक चाकोरी सोडून नव्या वाटा शोधाव्या लागतात, नवे प्रयोग करून पहावे लागतात. भाषिक प्रयोगशीलतेचा अवलंब केल्यावाचून हे कार्य पार पाडणे मराठीलाच काय पण कोणत्याही भाषेला अवघड जाईल. प्रशासनातील व त्याबरोबरच इतर क्षेत्रांतील मराठी भाषेच्या भावी विकासाचे हे चित्र भाषा सल्लागार मंडळाने आपल्यासमोर ठेवले होते. आजच्या निकडीचा व उद्याच्या गरजेचा आलेख त्यांच्या नजरेसमोर होता. म्हणूनच या कोशातील शब्दनिर्मितीच्या कामी त्यांनी काही जुनी वळणे टाकून नवीन मार्ग शोधले. नको होते ते जुने काढले, जे उपयोगी होते ते ठेवले. जेथे बदल करणे जरूर होते तेथे निर्भयतेने बदल केले, आणि नव्याची गरज होती त्या सर्व ठिकाणी नवे निर्माण केले. भाषा ही व्यक्तीच्याच नव्हे तर समाजाच्याही आत्माविष्काराचे माध्यम आहे. राष्ट्राच्या विकासासर्वात नव्या आकांक्षेने व कर्तृत्वाने प्रेरित झालेल्या मराठी समाजास आज अशा आत्माविष्काराच्या एका समर्थ व अकुतोभय माध्यमाची जरूरी आहे. ते माध्यम, हा व पुढे तयार होणारा शब्दसंग्रह पुरविल, हे निःसंशय.

हे सर्व करित असताना मंडळाला आणखीही एक अवधान ठेवण्याची आवश्यकता होती. राजभाषेच्या या नव्या घडणीत महाराष्ट्राच्या भाषिक धोरणाचा अन्वयार्थ विसरून चालण्यासारखे नव्हते. आज प्रादेशिक भाषांच्या विकासाला एक अखिल भारतीय संदर्भ प्राप्त झाला आहे. प्रत्येक राज्य हे संघराज्यातील एक पृथगात्म घटक असले तरी त्या सर्वांच्या समवायातून भारतीय राष्ट्र आकारास आले आहे. राष्ट्राचे ऐक्य अभंग राखण्याच्या दृष्टीने प्रादेशिक धोरणे राष्ट्रीय धोरणाशी विरोधी राहून चालणार नाहीत. याच कारणासाठी निरनिराळ्या घटक राज्यांतील धोरणांतही सामंजस्याची भावना वाढीस लागणे आवश्यक आहे. एक संस्कृती, एक जीवनपद्धती आणि लोकशाहीनिष्ठा यांच्या

आधारावर भारतातील विभिन्न भाषिक घटकांनी भारताचे एकराष्ट्रीयत्व टिकवून ठेवले आहे. या एकराष्ट्रीयत्वाला बळकटी घेण्यासाठी भारतीय भाषांनी परस्परांच्या जवळ आले पाहिजे, परस्परांतील एकात्मतेचा शोध घेतला पाहिजे. त्यासाठी शक्य असेल तेथे एका समान सूत्रात त्यांनी आपल्याला बांधून घेतले पाहिजे. एकरूप परिभाषा हे एक असे समान सूत्र म्हणता येईल. शिक्षण, विधिव्यवहार, तंत्र नि विज्ञान या व अशाच अन्य क्षेत्रांत या एकरूप परिभाषेचा स्वीकार करून वेगवेगळ्या भाषिक प्रदेशांतील लोकांना आपण सर्वच भारतीय आहोत या व्यापक राष्ट्रभावनेचा परिपोष करता येईल. जनभाषा या लोकशाही राबवण्याचे यशस्वी साधन आहेत. या जाणिवेतून भारतातील सर्वच प्रादेशिक भाषांचा विकास झाला पाहिजे, ही खूणगाठ भारत सरकारने बांधली आहे. त्या दृष्टीने निरनिराळ्या राज्यांतील भाषांच्या ऊर्जितावस्थेसाठी व परस्पर सहकार्यासाठी भारतीय भाषा समितीच्या विद्यमाने निरनिराळ्या योजना हाती घेण्यात येत आहेत. 'त्रिभाषासूत्रा' चे उद्दिष्टही भाषिक दूरता नाहीशी करून निरनिराळ्या भाषांत जवळीक निर्माण करणे हेच आहे.

महाराष्ट्राचे भाषाविषयक धोरण हे या राष्ट्रीय धोरणाचा पाठपुरावा करणारे आहे. त्यामुळे शास्त्रीय व तांत्रिक ज्ञान आणि विधिव्यवहार अशांसारख्या क्षेत्रांतील समान भारतीय परिभाषा मराठीत सामावून घेण्याची या राज्याची तयारी आहे. तत्त्व आणि व्यवहार यांची सांगड ज्या मर्यादपर्यंत घालता येईल ती मर्यादा सांभाळूनच हे सर्व करावयाचे आहे. मराठीच्या मूळ प्रकृतीला व प्रवृत्तीला ज्यायोगे बाध येईल अशा तऱ्हेने भाषेत उलथापालथ करण्याचा शासनाचा विचार नाही. म्हणून ही मर्यादा सांभाळून प्रशासनाच्या व तदनुषंगी अन्य व्यवहाराच्या भाषेची व परिभाषेची घडण करण्याचे काम शासनाने सल्लागार मंडळातील भाषापंडितांवर सोपवले. प्रशासनिक भाषेचा बदल हा केवळ माध्यमाचा बदल नसून तो मनोवृत्तीचा बदल आहे, ही जाणीव मंडळाच्या सदस्यांना होती. हा बदल शिक्षण, विधिक्षेत्र, उद्योग-व्यवसाय किंबहुना लोकव्यवहारातील सर्वच बदलांशी संबंधित आहे. अशा व्यापक दृष्टिकोनातून त्यांनी ही शब्दानिर्मिती केली आहे. नव्या परिस्थितीनुसार या कोशात जे काही नवे विसले त्याचे बरील भूमिकेतून स्वागत होईल, अशी मी आशा करतो.

प्रस्तुत कोश निर्माण करण्यामागील ही भूमिका लक्षात घेतली तर इतर कोशांमून असलेले त्याचे वेगळेपण समजून येईल. मराठी भाषेतील सर्वसामान्य इंग्रजी-मराठी पर्यायवाची कोशांशी तुलना करून त्याचे बरवाईटपण ठरविता येणार नाही. एका विशिष्ट प्रयोजनासाठी त्याची निर्मिती झाली आहे. राष्ट्रव्यवहारात इंग्रजीची जागा इतर

प्रादेशिक भाषा घेऊ शकणार नाहीत असे जेव्हा प्रशासनादी कार्यांचा दीर्घकाळ अनुभव असलेले इंग्रजीनिष्ठ लोक म्हणतात त्यावेळी मराठीतील शब्दसंग्रह अपुरा आहे एवढेच ते म्हणत नाहीत, तर राज्यकारभार, कायदा, तंत्रविशिष्ट व्यवसाय इत्यादी बाबतीत अर्थाचा नेमकेपणा, स्पष्टता व असंदिग्धता, अर्थच्छटांची सूक्ष्मता व विविधता, शब्दप्रयोगांतील आटोपशीरपणा व बोज अशांसारख्या त्यांच्या अनुभवास येणाऱ्या इंग्रजी भाषेच्या व तिच्या शब्दसंग्रहाच्या वैशिष्ट्यांची मराठी भाषेत जी उणीव आहे तिचाच त्यांना मुख्यत्वाने निर्देश करावयाचा असतो. ही उणीव प्रशासनात पायाभूत समजल्या जाणाऱ्या नियम-अधिनियमांचे किंवा तांत्रिक स्वरूपाच्या लिखाणाचे विद्यमान कोशांच्या आधारे मराठीत भाषांतर करताना कोणालाही जाणवते. मराठी काय, किंवा इतर प्रादेशिक भाषा काय, सर्वांच्या बाबतीत ही कमतरता निर्माण होण्याची कारणे ऐतिहासिक आहेत. लोकव्यवहाराच्या वरील सर्व क्षेत्रांत परकीय राजवटीत त्यांचा वापर दीर्घकाळ होऊ शकला नाही व त्यांची या अंगाने वाढ होण्याची त्यांना संधी मिळाली नाही. ही उणीव भरून काढण्यासाठी मराठीत शेकडो नवे निश्चितार्थक शब्द निर्माण करणे, सध्याच्या शब्दसंग्रहाची पुनर्मांडणी व परिष्कार करणे, शब्दांच्या अर्थच्छटा स्पष्ट करणे आणि त्यांच्या कोंदणांत नवीन अर्थ बसवणे, सामान्य अर्थ व पारिभाषिक अर्थ ठरवणे अशासारखा शास्त्रसिद्ध मौलिक कोशरचनेचा उद्योग हाती घेणे आवश्यक होते. हे काम हाती घेऊन मर्यादित स्वरूपात का होईना, मंडळातील सदस्यांनी ते पूर्ण केले आहे. यासाठी या क्षेत्रात जेथे कोठे असे प्रयोग होत आहेत त्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण व सखोल विचिकित्सा त्यांनी केली. भारत सरकार व अन्य राज्य सरकारे वा संस्था यांनी केलेले काम नजरेखालून घातले. जेथे जेथे नवीन आढळले व मराठीच्या वळणाशी मिळतेजुळते दिसले ते सामावून घेतले. मग ते संस्कृतानुसारी असो की हिंदीच्या शास्त्रीय व प्रशासनिक कोशातील असो. वरील कारणासाठी व मराठीला स्वतंत्र परिभाषा प्राप्त करून देण्यासाठी जे नवे शब्द घेण्यात आले आहेत ते अपरिचित आहेत, संस्कृतनिष्ठ वा बोजड आहेत, त्यामुळे भाषा कृत्रिम व दुर्बोध होईल असा आक्षेप येणे संभवनीय आहे. परंतु या नवीन शब्दांनी भाषा श्रीमंत होईल, तिचे अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य वाढेल आणि नव्या नव्या संचारक्षेत्रांत पाऊल टाकण्याचा तिचा आत्मविश्वास बळावेल. शब्दांचा अपरिचितपणा हा त्यांच्या वापराने वा सरावाने दूर होणारा आहे. या कोशातील जे कित्येक शब्द या मंडळाने तयार केले व शासनाने उपयोगात आणले त्यांचा आज त्यांवर टीका करणाऱ्यांकडूनही सर्रास वापर होत आहे असे दिसून येईल.

हा केवळ पारिभाषिक कोश आहे अशी मात्र यावरून कोणी समजूत करून घेऊ नये. पारिभाषिक शब्दांबरोबरच प्रज्ञासनात व अन्य क्षेत्रांत प्रयुक्त होणाऱ्या अनेक सामान्य व परिचित इंग्रजी शब्दांचे नेमके व अर्थवाही पर्याय रूढ व प्रचलित शब्दांच्या सहाय्याने या कोशात दिलेले आढळतील. या शब्दांना कधी पारिभाषिक स्वरूपाचा अर्थ असेल, तर कधी सामान्य अर्थी त्यांचा उपयोग होईल. अर्थातील हा फरक त्या त्या अर्थच्छटेनुसार बारकाव्यासहित दाखवला आहे व त्यासाठी एकाहून अधिक समर्पक पर्यायही देण्यात आले आहेत. अशा वेळी काही ठिकाणी रूढ व परिचित शब्दांची पुनर्व्यवस्था लावून त्यांची अर्थकक्षा निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे सामान्य व्यवहारात आज शब्दांचा वापर ज्या शिथिलतेने होतो तसा तो यापुढे होणार नाही. प्रज्ञासनिक भाषेच्या दृष्टीने ह्या गोष्टीचे किती महत्त्व आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. या कोशाचे अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य म्हणजे सजातीय व सभानार्थी शब्दांची कुळे. प्रज्ञासनातील व कायद्यातील भाषेच्या नेमक्या वापराच्या दृष्टीने अर्थच्छटांतील हा सूक्ष्म भेद लक्षात बाळगणे आवश्यक आहे. सामान्य व्यवहारातील काही सभानार्थी शब्दांचीही अशी कुळे यात समाविष्ट करण्यात आली आहेत. त्यातील अर्थभेदानुसार पर्यायांची जी सूक्ष्म छाननी व पुनर्मांडणी केली आहे ती भाषेच्या अभ्यासकांस निश्चितच उद्बोधक व स्वीकार्य वाटेले. याशिवाय, ज्ञासनाच्या सेवेतील नव्याने मराठी भाषा शिकणाऱ्या अमराठीभाषिक कर्मचाऱ्यांना या कोशाचा सुकरतेने उपयोग करता यावा म्हणून मराठीतील पर्यायांचा लिंगवचननिर्देश, भिन्न अर्थच्छटा स्पष्ट होण्यासाठी जरूर तेथे त्यांचा इंग्रजी अर्थ व त्यांचा मराठीत कसा उपयोग होतो याची काही उदाहरणे दिलेली आहेत. इतर सामान्य कोशांत नसलेल्या या गोष्टींनी प्रस्तुत कोशाची उपयुक्तता अधिकच वाढली आहे.

सरतेशेवटी, या कोशातील 'शब्दकुळे' चाही थोडा विचार करणे उचित ठरेल. साहित्यातील भाषेच्या संबंधातच सामान्यतः प्रयुक्त होणारा ह्या शब्द कोशातील नीरस शब्दसंग्रहाच्या बाबतीत वापरलेला पाहून कोणासही आश्चर्य वाटेले. पण शब्दकुळा ही जशी साहित्यात तशी ज्ञास्त्रविषयांतही आढळते. साहित्यातील शब्दांच्या रस, रूप, नाद या गुणांत ती लक्षित होते, तर ज्ञास्त्रविषयांत ती त्या शब्दांच्या अर्थवत्तेत, सधनतेत, शब्दसिद्धिमततेत दिसून येते. कोशाची पाने सहज चाळली तरी असे अर्थवाही, सुटसुटीत व लक्ष वेधून घेणारे पर्याय ठिकठिकाणी नजरस पडतील. त्यातले काही थेट मराठी वळणाचे आहेत, तर दुसरे संस्कृतोत्पन्न असूनही सुबोध व स्पष्टार्थक आहेत

उदाहरण म्हणून पुढील काही पर्याय सहज हाताशी लागले ते उद्धृत करण्यासारखे आहेत :-
 Screening पटक्षेपण, Zip सरकबंद, Plastic surgery सुघटन शल्यचिकित्सा, Model प्रतिमान, Engraver कोरक, Nursery रोपमळा, Peep-hole चोरडोळा, Decorum सभ्याचार, Pleasure-house प्रमोदभवन, Fair sex रमणीवर्ग, Stepping-stone पावठणी, Patronising attitude तीर्थस्वरूपी वृत्ती. ही शब्दांची यादी किती तरी वाढवता येईल. कोशातील नवीन शब्द केवळ नवेपणाच्या हौसेतून तयार करण्यात आले नाहीत. संस्कृतनिष्ठ शब्दांचा येथे आढळ होत असला तरी त्यामागे 'संस्कृतीकरणाची' अथवा मराठी भाषेच्या 'शुद्धीकरणाची' भावना सुतराम नाही, हे मी स्पष्ट करू इच्छितो. शुद्ध मराठी म्हणता येईल अशी अन्वर्थक परिभाषा, जुन्या संस्थानी कारभारात रूढ असलेले काही अर्थपूर्ण शब्द, आणि नव्या परिभाषाव्यवस्थेत चपखल बसणारे व मराठीने आत्मसात केलेले अर्थसुलभ फारशी वा इंग्रजी शब्दही या कोशात घेतलेले दिसतील.

या शब्दकळेंच्या अनुरोधाने जाता जाता आणखी एक गोष्ट आवर्जून सांगावीशी वाटते. भाषेच्या विकासाचे उद्दिष्ट नजरेसमोर ठेवून रचण्यात आलेल्या सदरहू कोशाचे स्वरूप बाह्यात्कारी इतर पर्यायवाची कोशांसारखे दिसले तरी मूळ भाषेतील शब्दांच्या स्पष्टीकरणावर वा त्या भाषेचे केवळ ज्ञान करून देण्यावर या कोशाचा भर नाही वा तेवढ्यानेच त्याचे प्रयोजन संपत नाही. येथे प्राधान्य आहे पर्यायगत भाषेला. मूळ इंग्रजी शब्दातील कल्पनेचा गाभा नेमका हेरून त्यावर मराठीच्या पूर्वार्जिताचे संस्कार करावयाचे किंवा तिच्या मूळ प्रकृतीच्या व संस्कृतीच्या सुशीत टाकून त्याला नवे रूप द्यावयाचे ही या कोशातील प्रक्रिया आहे. म्हणूनच अशा कोशाच्या साह्याने करण्यात येणारे लेखन हे केवळ रूपांतरवजा राहत नसून त्याचे स्वरूप स्वतंत्र लिखाणाशी अधिक जुळणारे असते. या भाषेचा विवेकी वापर करणारी व्यक्ती ही केवळ अनुवादक ठरणार नाही. तिचे लिखाण मौलिकतेची टवटवी घेऊन प्रकट होईल.

बरील विवेचनावरून या कोशाच्या आगळेपणाची व तो सिद्ध करित असलेल्या मातबर विद्वानांच्या मराठीच्या नवनिर्मितिक्षम सेवेची व उद्योगाग्नी कल्पना येईल. जवळजवळ पाच वर्षेपर्यंत अविरत श्रम करून हे काम भाषा सहाय्यार मंडळाच्या सदस्यांनी पूर्ण केले आहे. केवळ मायबोलीच्या प्रेमापोटीच त्यांनी हे जे परिश्रम घेतले त्याचा शासन ऋणपूर्वक निर्देश करते. हे काम ज्या दर्जाचे झाले आहे तीच या कार्यक्षेत्रातील त्यांच्या सुयोग्यतेची ग्वाही. मराठीतील कोशाकार, भाषाशास्त्रज्ञ, संशोधक, ललितलेखक, पत्रपंडित आणि भाषाप्रभू या नात्याने प्रत्येक सदस्याचा

लौकिक वेगळा. ही सारी मंडळी एकत्र आली. त्यांच्या भाषाज्ञानातून व भाषाप्रेमातून शासन व्यवहार कोशाचे हे नेटके शिल्प साकार झाले आहे. तथापि हा कोश सर्वांग-परिपूर्ण आहे असा भाषा सल्लागार मंडळाच्या सदस्यांचा दावा नाही. हा एक नवीन उपक्रम असून तो जास्तीत जास्त उपयुक्त व निर्दोष करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हा कोश हे एक नेटके शिल्प आहे असे म्हणण्याचे कारण असे की, प्रशासनाच्या सर्वसामान्य गरजा पुऱ्या होतील एवढाच मर्यादित शब्दसंग्रह त्यात समाविष्ट करण्यात आला आहे. या कोशाच्या सहाय्याने प्रशासनातील सर्वच तांत्रिक-अतांत्रिक विभागांचे काम संपूर्णपणे भागू शकेल असे नाही. प्रशासनाच्या आजच्या व्यापविस्तारासाठी असे अनेक कोश तयार करावे लागतील. प्रत्येक विभागासाठी व प्रत्येक विषयशाखेसाठी स्वतंत्रपणे कोशांची जरूरी भासेल. विभागवार शब्दावली तयार करण्याचे व विद्यापीठीय विषयांच्या कोशांचे काम आता मंडळाने हाती घेतले आहे. विधिकोशाच्या कामाचीही सुरुवात झाली आहे. निरनिराळ्या ज्ञानशाखा, तंत्र, विज्ञान आणि विधी व प्रशासन या प्रत्येकासाठी तयार झालेल्या कोशातील शब्दसंग्रह एकत्र करून दोन-अडीच लक्ष शब्दांचा जो बृहत्कोश तयार होईल तो मराठी भाषेतील एक विशाल चिरस्थायी लेणे ठरेल यांत शंका नाही.

आज सदस्य नसलेले, पण बराच काळ मंडळाचे सदस्य म्हणून आपल्या प्रशासन कार्यातील व कोशकार्यातील अनुभवाचा शासनाच्या या प्रकल्पास लाभ करून देणारे श्री. वि. रा. काटे यांचाही या ठिकाणी उल्लेख केला पाहिजे. सदस्यांच्या अन्यत्र दिलेल्या नामावलीत त्यांचे नाव नसल्याने येथे त्यांचा ऋणपूर्वक नामनिर्देश करणे जरूर आहे.

या कार्यसांगतेच्या वेळी मंडळाचे दिवंगत अध्यक्ष कृ. पां. कुलकर्णी व य. रा. दाते यांचे श्रद्धांजलीपूर्वक स्मरण करणे उचित होईल. मंडळाच्या सुरुवातीच्या शंभर बैठकी कृ. पां. कुलकर्णी यांच्या अध्यक्षतेखाली झाल्या व कोशाचे बरेचसे प्राथमिक कार्यही त्यांच्या पदावधीत झाले. त्यांच्यानंतरचे अध्यक्ष य. रा. दाते हे तर एक विख्यात कोशकार म्हणून अखिल महाराष्ट्राला सुपरिचित आहेतच. त्यांच्या अनुभवी मार्गदर्शनाखाली कोशाचे काम पूर्ण झाले आणि कोशाची छपाई संपून त्यांच्या प्रकाशनाचा दिवस जवळ आला. कोशाच्या प्रकाशन समारंभ प्रसंगी हे कार्य पुस्तक रूपाने त्यांच्या हाती घावयाचे होते. पण दुर्दैवाने या शुभप्रसंगी ते आपल्यात नाहीत याची खंत जाणवत आहे. मंडळाचे सदस्य म्हणून नियुक्त झालेले, पण मंडळाच्या बैठकीपूर्वीच काळाने ओढून नेलेले श्री. विं. ग. कर्वे यांचेही येथे स्मरण होणे अपरिहार्य आहे.

कोशरचनेच्या या कामाकरिता होणाऱ्या मंडळाच्या बैठकी बहुतेक पुण्याला भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदिरात झाल्या. त्यांच्यासाठी प्रत्येकवेळी तेथे जागा मिळवून देण्याचा व सर्व सोयी करण्याचा भार मंदिराचे सचिव व भाषा सहाय्यार मंडळाचे सदस्य पद्मभूषण डॉ. रा. ना. दांडेकर यांनी उचलला. याबद्दल शासन त्यांचे विशेष ऋणी आहे. त्याचप्रमाणे मुंबई मराठी साहित्य संघात बैठकीचे वेळोवेळी निमंत्रण देऊन संघाच्या अधिकाऱ्यांनीही शासनास उपकृत केले आहे. नागपूर येथील विदर्भ साहित्य संघानेही बैठकीची व्यवस्था केली होती. कोल्हापूर विद्यापीठ, नागपूर महाविद्यालय व विदर्भ महाविद्यालय या संस्थांनी वेळोवेळी मंडळाच्या बैठकीची व्यवस्था केली. तसेच, मराठी साहित्य संस्कृति मंडळाचे अध्यक्ष तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी निमंत्रणपूर्वक मंडळाच्या बैठकीबाई मुक्कामी त्यांच्या प्राज्ञ पाठशाळेत आयोजित केल्या. शासन या सर्वांचे ऋणी आहे.

या कामात शासनाच्या अनेक विभागांनी सहकार्य दिले आहे. या कामाशी संबंधित शासनातील लहानमोठ्या सर्व अधिकारीवर्गाच्या व कर्मचाऱ्यांच्या सोत्साह सहकार्याशिवाय हे काम परिपूर्णतेस गेले नसते. नामनिर्देश केला नसला तरी त्या सर्वांचे शासन आभारी आहे.

सचिवालय, मुंबई :
दिनांक १ मे १९७३
महाराष्ट्र दिन :
चैत्र कृष्ण १३, १८९५.

एसंतराव नारिके
मुख्य मंत्री